

УДК 321.28(477) "18/19" (045)

**АГЕНТУРНІ ФОРМИ І МЕТОДИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ, ЖАНДАРМЕРІЇ
ТА СПЕЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ З ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА ПРИПИНЕННЯ
ТЕРОРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В КІНЦІ ХІХ-ПОЧАТКУ ХХ ст.**

**INTELLIGENCE FORMS AND METHODS OF ACTIVITY OF POLICE, GENDARMERIE AND
SPECIAL SERVICES OF THE RUSSIAN EMPIRE UNDER THE WARNING AND TERMINATION
OF TERRORIST ACTIVITY IN THE END OF XIX-IN INITIATION XX THE ITEM**

Філонов О.В.,

*декан факультету права
Донецького юридичного інституту МВС України*

У статті розглядається система агентурних форм і методів діяльності поліції, жандармерії і спеціальних органів Російської імперії з попередження і припинення проявів тероризму, які застосовувалися в кінці ХІХ-початку ХХ ст.

Ключові слова: поліція, жандармерія, охоронне відділення, філер, агент, екстремізм, тероризм, боротьба.

В статье рассматривается система агентурных форм и методов деятельности полиции, жандармерии и специальных органов Российской империи по предупреждению и пресечению проявлений терроризма, применявшихся в конце ХІХ-начале ХХ в.

Ключевые слова: полиция, жандармерия, охранное отделение, филер, агент, экстремизм, терроризм, борьба.

The system of agency forms and methods of activity of police is examined in the article, gendarmery and special organs of the Russian empire on warning and suppression of displays of terrorism, which were used at the end ХІХ-beginning of ХХ с.

Key words: the police, the gendarmery, the security Department, extremism, terrorism, struggle.

Конституція України визнала людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку найвищою соціальною цінністю. Однак реалізація цих завдань ускладнюється необхідністю протистояння глобальним викликам сучасності, одним з яких є тероризм. Сьогодні під впливом глобалізації світової економіки та економічної кризи відбувається певна активізація рухів та угруповань терористичної спрямованості. Все це вимагає ретельного дослідження форм і методів протидії тероризму як соціальному явищу в історичному контексті з метою з'ясування можливості застосування досвіду минулого у протистоянні новітнім викликам часу.

Вивченню діяльності поліції, жандармерії та спеціальних служб Російської імперії в кінці ХІХ-початку ХХ ст., спрямованої на боротьбу з тероризмом, присвячена порівняно велика кількість наукових фахових публікацій, публікацій мемуарного та автобіографічного характеру. Серед них роботи таких науковців, як З. І. Перегудова, О. Н. Ярмиш, Л. П. Менціков, В. М. Морозов, С. І. Посохов, Р. С. Мулукаєв, М. І. Сизиков, І. А. Ісаєв, співробітників правоохоронних органів Російської імперії О. І. Спиридовича, Л. Тимофєєва, В. Ф. Джунковського, О. В. Герасімова та ін. На нашу думку, дослідження в цій сфері ґрунтуються на історичному зв'язку основних заходів з виявлення, попередження і припинення терористичних актів в Російській імперії в кінці ХІХ-початку ХХ ст. з безпосередньою генезою цих явищ в конкретних історичних умовах існування держави.

Метою статті є спроба здійснити наукового аналізу агентурних методів роботи поліції, жандармерії та спе-

ціальних органів Російської імперії як однієї з важливих складових системи форм та методів попередження та припинення терористичних актів, яка існувала в кінці ХІХ-початку ХХ ст. Для вирішення цієї мети ставляться завдання з'ясувати сутність методів залучення поліцією, жандармерією та охоронними відділеннями агентури, роботи з нею підстав припинення співробітництва з таємним агентом.

Форми та методи боротьби з антидержавним екстремізмом, прийоми виявлення терористичних організацій та фактів підготовки злочинів проти державного ладу або правопорядку, розшуку та затримання осіб, які їх вчинили, збирання доказів винності злочинців у більшості європейських держав у ХІХ-початку ХХ століття мали низку спільних та специфічних рис. Однак кожна держава створювала власну систему організаційно-правових та практичних форм здійснення протитерористичної діяльності, свої шляхи правового регулювання реалізації методів діяльності державних органів, які вели боротьбу з тероризмом, усвідомлюючи необхідність вдосконалення антитерористичної діяльності та ступінь суспільної небезпеки проявів тероризму.

Розглядаючи питання форм і методів діяльності поліції, жандармерії та спеціальних служб Російської імперії з попередження та припинення терористичної діяльності в кінці ХІХ-початку ХХ ст. ми виходимо із загальнонаукових визначень цих понять, які встановлюють, що форма – спосіб зв'язку складових елементів змісту певної діяльності [1, с. 463].

Змістом діяльності поліції, жандармерії та спеціальних служб Російської імперії були дії, спрямовані на попередження та припинення протиправної діяльності в державі, у першу чергу терористичної.

Під методом (от грецьк. *methodos* – шлях дослідження або пізнання, теорія, вчення) ми вважаємо свідомий спосіб досягнення певного результату, сукупність прийомів або операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності, які підпорядковані розв'язанню конкретної задачі [2, с. 551].

Методами діяльності поліції, жандармерії та спеціальних служб Російської імперії з попередження та припинення терористичної діяльності була сукупність практичних і теоретичних прийомів, за допомогою яких безпосередньо здійснювалось досягнення мети – запобігання і недопущення будь-якої терористичної діяльності на території держави.

При цьому, конкретні форми та методи діяльності поліції, жандармерії та спеціальних служб Російської імперії з плином часу трансформувалися від суто залякувальних (здійснення масових обшуків та арештів) до систематичної оперативно-розшукової роботи, яка включала організаційні та відкриті й таємні оперативні методи діяльності, які регламентувалися процесуальним законодавством та відомчими нормативними документами МВС Російської імперії [3, с. 16].

Агентурні методи діяльності як один із засобів інформаційного забезпечення, який вважався надійним, передбачав, насамперед, придбання та збереження внутрішньої секретної агентури.

Отже, поліцейськими підрозділами проводилося вербування агентури з тим, щоб впровадити співробітників у терористичне середовище. Поліцейські агенти мали імітувати співучасть у злочині з метою викриття екстремістських організацій. Методами вербування агентури були проведення особистих співбесід керівника поліцейського, жандармського або охоронного підрозділу з майбутнім агентом. Під час такого особистого контакту виявлялася наявність у майбутнього агента патріотичних почуттів. Поліція в першу чергу звертала увагу на затриманих осіб, схильних до каяття та надання правдивих свідчень.

В той самий час поліцейських агентів не вистачало, це найбільш помітно відчувалося у період революційних подій 1905-1907 рр. та у роки безпосередньо після них. Департамент поліції у циркулярі № 126034 від 2 березня 1908 р. рекомендував у зв'язку з виступами селян, що підсилюлися у той час, покласти збір агентурної інформації на дрібних торговців та чиновників нижнього рангу [4].

З метою збереження таємної агентури поліція проводила затримання та арешти у такий спосіб, щоб не розкривати та не втрачати таємних агентів.

Основними документами того періоду, у яких регламентувалися форми і методи діяльності поліції, жандармерії та спеціальних служб Російської імперії з попередження та припинення терористичної діяльності в кінці XIX-початку XX ст. були Інструкція Департаменту поліції МВС Російської імперії по організації й веденню внутрішнього (агентурного) спостереження від 10.02.1907 р. [5] (далі Інструкція Департаменту), Інструкція Московського охоронного відділення по організації й веденню внутрішніх агентур 1909 року [6] (далі Інструкція), Інструкція начальникам охоронних відділень з організації зовнішнього спостереження, яка буда прийнята у лютому 1907 р. [7], циркуляри Міністерства внутрішніх справ тощо.

Інструкція з організації та діяльності внутрішньої агентури Московського охоронного відділення була розроблена під керівництвом начальника Московського охоронного відділення П. П. Заварзіна, що став ініціатором підготовки й видання Інструкції Московського охоронного відділення по організації й веденню внутрішніх агентур. Інструкція була складена з використанням основних поло-

жень департаментської Інструкції 1907 р., але на відміну від неї, московська інструкція давала більше конкретних порад стосовно роботи з секретними співробітниками, координації та керівництву їхньою діяльністю. На думку З. І. Перегудової, створення московської інструкції було спрямовано на роз'яснення найбільш складних практичних питань, і складена вона була досить професійно [8, с. 66].

Нормативні документи вирізняли, зокрема, серед особового складу, який безпосередньо здійснював боротьбу з тероризмом, осіб, що відали розшуком (завідували агентурою) і власно агентів, і відповідно з цим визначали вимоги до тих і інших. Слід зазначити, що методи оперативної розробки могли застосовуватися до осіб, які були причетні до вчинення й підготовки терористичних злочинів, а також до осіб, які лише підозрювалися у подібній причетності. Так, поліцейські органи вважали підбурювачем замаху на Олександра II відомого етнографа І. О. Худякова (1842-1876), але довести його провину у судовому порядку не змогли. Незважаючи на це, І. О. Худякова було заслано, до самої його смерті з ним вели бесіди спеціальні агенти [9]. Таки випадки вступали у певне протиріччя з проголошеними принциповими положеннями діяльності поліції, які передбачали суворе дотримання законності та неприпустимість обмеження законних інтересів осіб, чия вина не була встановлена у судовому порядку. Проте, на нашу думку, слід враховувати, що у другій половині XIX ст. застосовувалися положення так званої концепції суспільного блага, згідно з яким, головною метою діяльності правоохоронних органів було збереження будь-якою ціною державного ладу. Крім того, у законодавстві Російської імперії на той період ще не відбулося повноцінного закріплення загальних та кримінально-процесуальних прав людини за зразком країн Західної Європи. Отже зухвалість терористичних організацій та окремих терористів підштовхували поліцію, жандармерію і спеціальні органи до певного обмеження прав приватних осіб.

В цих умовах застосовувалися різні методи агентурної роботи. Виходячи з цього, існувала класифікація агентів поліції та жандармерії за певними критеріями. Так, поліцейські документи вирізняли серед агентів «штучників», тобто осіб, що вимагають плати за виконання кожного завдання. Як правило, їхні відомості використовувалися обережно і ретельно перевірялися за іншими джерелами оперативної інформації. Більш того, керівництво Департаменту поліції наполегливо рекомендувало у разі можливості відмовлятися від послуг «штучників», а розраховувати в основному на інформацію від секретних агентів, які співробітничали з поліцією на довгостроковій основі [10, с. 13.]. Іншою категорією секретних співробітників, за поліцейською класифікацією, були постійні інформатори, які доставляли систематичні відомості та працювали на довгостроковій основі.

До забезпечення конспіративності в роботі як секретних співробітників, так і офіцерів, які ними керували, висувалися досить високі вимоги. Але як поліцейські чини так і агенти поліції з різних причин порушували режим таємності, через це існували випадки викриття секретних співробітників з боку контррозвідвальних підрозділів екстремістських організацій. Безпосередні зустрічі з агентами в певних випадках могли становити небезпеку для життя та здоров'я самих офіцерів поліції, жандармерії або охоронних відділень. Так, в 1883 р. під час зустрічі із секретним співробітником С. П. Дегаєвим був убитий інспектор Санкт-Петербурзького охоронного відділення Г. П. Судейкин [11, с. 172-175.].

У зв'язку з цим ми вважаємо досить цікавим положення Інструкції Департаменту 1907 р., яке пропонувало завідувачеві агентурою ставити надійних співробітників у стосунки, що виключають усяку офіційність і сухість, маючи на увазі, що роль співробітника з моральної точки зору дуже важка. Таким чином керівникам поліцейських та жандарм-

ських установ, безпосереднім кураторам таємних агентів ставилося в обов'язок враховувати весь комплекс емоціональних та психологічних факторів цієї форми роботи поліції. Тільки при дотриманні цієї умови можна було розраховувати на те, щоб мати відданих справі агентів. Разом з тим, секретні агенти у своїй діяльності керувалися не тільки ідейними мотивами, досить часто мотивація була суто матеріальною. Історіографія радянського періоду навіть віддає перевагу грошовим виплатам серед мотивів роботи агентів [12, с. 11]. Однак ми вважаємо, що залучення певної особи до співробітництва у якості секретного агента було обумовлено комплексом факторів та мотивів: патріотичними почуттями, особистими стосунками з керівниками та членами терористичних угруповань, бажанням отримати гроші.

З плином часу сформувалися не тільки методи отримання оперативної інформації від агентів поліції, але й методи її обліку та використання, методи перевірки вірогідності отриманих відомостей. Так, склалася практика ведення спеціальних карток та книжок для фіксації відомостей, при чому особлива увага приділялася іменам та прізвищам терористів. Ця форма була спрямована на зручність використання отриманої інформації у повсякденній практичній діяльності співробітників поліції.

Крім того, створювалися методи збереження у таємниці даних про особи секретних агентів поліції. З цією метою встановлювалося розмежування доступу до оперативної інформації рядового та керівного складу підрозділів поліції та жандармерії.

Аналіз нормативних актів, службової переписки, протоколів допитів і спогадів внутрішніх та зовнішніх агентів і їхніх керівників дозволяє визначити ряд підстав припинення співробітництва таємного агента з поліцією. Це були вбивство викритого агента терористами, провал таємного агента, отримання від нього дезінформації, «подвійна гра» з боку агента, спроби шантажувати керівництво підрозділу поліції [14, с. 103].

У разі провалу агента поліцією повинні були проводитися заходи, спрямовані на його захист від помсти терористів. Однак через нестачу грошей та меркантильність поліцейських такі форми роботи були дуже рідкісними [13].

Про агентів, робота з якими була припинена з негативних причин, повідомлялося керівництву Департаменту поліції, а потім всім поліцейським, жандармським та пошуковим підрозділам.

Факти провалу агентів, викриття співробітництва, зради, призводили до проведення розслідувань та перевірок місцевих практичних підрозділів поліції, жандармерії та охоронних відділень. Так, Департаментом поліції МВС у 1911 році було проведено інспектування Окремого корпусу жандармів. У ході цього заходу були виявлені порушення конспірації з боку офіцерів. Порушення стосувалися порядку здійснення контактів поліцейських та секретних агентів, внаслідок чого екстремістам могло стати відомо про особи таємних співробітників та місця зустрічей [14]. Можна висловити думку, що у ряді з зазначених випадків порушення офіцерами конспірації відбувалося через можливість нападу на них агентів з корисливих мотивів.

Оперативно-розшукова форма діяльності поліції, жандармерії та спеціальних служб Російської імперії з попередження та припинення терористичної діяльності реалізовувалась за допомогою методів агентурного (внутрішнього) спостереження і зовнішнього (філерського) спостереження.

Філер повинен бути політично морально благонадійним, твердим у своїх переконаннях, чесним, не схильним до споживання алкоголю, сміливим, спритним, розвиненим, кмітливим, витривалим, терплячим, наполегливим, обережним, правдивим, відвергим настільки, наскільки це корисно для виконання його обов'язків, дисциплінованим, витриманим. До нього висувалась вимога серйозно й сві-

домо ставитися до справи й прийнятих на себе обов'язків, мати міцне здоров'я, особливо стосовно ніг та зору, слуху та пам'яті. Також бажано було мати зовнішність, яка давала б йому можливість не виділятися з натовпу й усувала б запам'ятовування його особами, за якими ведеться спостереження [15, с. 287].

Докладним чином регламентувалися порядок прийому філерів на службу, порядок їхнього навчання, використання, умови їхньої ефективності, забезпечення їх житлом, вимоги до одягу [16].

Перші внутрішні агенти з'явилися в поліції ще в середині XIX століття. Однак ще у середині позаминулого століття використання провокаторства як метода роботи поліції було лише епізодичним явищем. Наприкінці ж XIX століття при створенні Відділення з охорони громадського порядку та спокою в Санкт-Петербурзі (1866 р.) і Відділення по охороні суспільної безпеки та порядку при Московському градоначальнику (1881 р.) у цих органах з ініціативи їхніх начальників був сформований власний штат секретних співробітників, але порівняно нечисленний і недостатньо інформований. Крім того, Департамент поліції був самостійною розшуковою установою, мав власний штат секретної агентури [17, с. 231].

Здійснення агентурного спостереження як одного з надійних засобів, що здійснював інформаційне забезпечення поліції, жандармерії ті спеціальних служб Російської імперії, передбачало, насамперед, придбання та збереження внутрішньої секретної агентури. Отже, можна визначити два різновиди внутрішнього (агентурного) спостереження – пасивне (інформаторство) і активне (політична провокація).

При цьому, на наш погляд, під інформаторством слід вважати пасивне спостереження за особами і їх злочинною діяльністю зсередини злочинної організації за завданням співробітника поліції, жандармерії або спеціальних служб Російської імперії з попередження та припинення терористичної діяльності.

Здійснення провокацій широко застосовувалося в практиці охоронних відділень. При цьому, провокацією вважалося лише те, що не було санкціоновано керівництвом, а здійснювалося агентом за власною ініціативою [18]. П. Г. Курлов, який з 1909 року обіймав посаду товариша міністра внутрішніх справ, завідуючого поліцією, командира окремого корпусу жандармів: зазначав, що провокація фактично є організацією або співучастю у злочині з метою виявлення екстремістських елементів [19, с. 120]. На практиці співробітництво від провокаторства відокремлювалося дуже важко, у низці випадків ці поняття співпадали [20]. Це пов'язано з тим, що значні труднощі в агентурній роботі в той період і в цей час представляла організація роботи секретного співробітника в злочинній організації таким чином, щоб він був обізнаний про злочинну діяльність останньої й одночасно не був би причетний власне до здійснення злочинів.

Отже, поліцейськими підрозділами проводилося вербування агентури з тим, щоб впровадити співробітників у терористичне середовище. Поліцейські агенти мали імітувати співучасть у злочині з метою викриття екстремістських організацій. Методами вербування агентури були проведення особистих співбесід з керівником поліцейського, жандармського або охоронного підрозділу. Під час такого особистого контакту виявлялася наявність у майбутнього агента патріотичних почуттів. Поліція у першу чергу звертала увагу на осіб, схильних до каяття та надання правдивих свідчень.

Таким чином, можна констатувати, що в Російській імперії в кінці XIX-початку XX століття було створено досить розгалужену мережу органів політичного розшуку, на які покладались, в тому числі, завдання боротьби з проявами тероризму з боку екстремістських організацій. Для здійснення своїх функцій підрозділами поліції, жандармерії та охоронними відділеннями використовувався

цілий спектр форм та методів роботи, одне з головних місць у якому займали агентурні методи, які включали добір агентури, отримання, перевірку та збереження у таємниці відомостей від неї, систематизацію, узагальнення та використання отриманої інформації.

Найбільш ефективним методом роботи було внутрішнє спостереження, а інструментом – секретні співробітники, які в цілому успішно виконували завдання з попередження і припинення злочинної діяльності не тільки терористичних угруповань, але й загальнокримінальних формувань і окремих осіб.

Проблемним в нормативному регулюванні цієї діяльності було чітко визначити межу між дозволеним і проти-

законним у внутрішньому (агентурному) спостереженні, а також унормування порядку вербування секретних співробітників.

Досить докладно були врегульовані способи прикриття, захисту співробітників від провалу, але правила, які їх регламентували, часто порушувалися.

Сказане дозволяє зробити **висновок**, що подальше дослідження питань форм та методів роботи поліції, жандармерії і спеціальних служб Російської імперії з попередження та припинення проявів тероризму слід проводити у плані з'ясування можливості і доцільності використання історично виправданого досвіду їх діяльності в сучасних умовах боротьби з міжнародним тероризмом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Новая философская энциклопедия : В 4 тт. – Т. 4. – М. : Мысль, 2010.
2. Новая философская энциклопедия : В 4 тт. – Т. 2. – М. : Мысль, 2010.
3. Политическая полиция и политический терроризм в России (вторая половина XIX-начало XX века: Сборник документов. / Под ред. Г. А. Бордюгова. – М. : АИРО-XX, 2001.
4. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 58. – Оп. 5. – Сп. 4. – Арк. 133–134.
5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://tipolog.atSPACE.com/doc_instrukcia_agentnabl.htm.
6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.rus.ec/b/181687/read>.
7. ДАРФ. – Ф. 102. – Оп. 260. – Сп. 259. – Арк. 71–73.
8. Перегудова З. И. Политический сыск России (1880-1917 гг.) / Перегудова З. И. – М. : РОССПЭН, 2000.
9. ДАРФ. – Ф. 102. – Оп. 260. – Сп. 256. – Арк. 175.
10. Гончарова Е. А. Методы политического сыска в России в борьбе с революционным движением: на материалах Саратовской губернии / Гончарова Е. А. – Саратов : Научная книга, 2006. – 96 с.
11. Лурье Ф. М. Полицейские и провокаторы: политический сыск в России. 1649-1917. / Лурье Ф. М. – М. : ТЕРРА, 1998.
12. Измозик, В. С. Политический контроль и сыск: методологические аспекты / В. С. Измозик // Политический сыск в России: история и современность. – СПб., 1997.
13. ДАРФ. – Ф. 58. – Оп. 5. – Сп. 4. – Арк. 133–134.
14. Жаров С. Н. Нормативное регулирование деятельности политической полиции Российской империи [Электронный ресурс] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. – М. : РГБ, 2003.
15. Філерська служба в Російській імперії : Документи та матеріали (друга половина XIX ст.-1917 р.): / Відп. ред. О. Н. Ярмиш, В. М. Чисніков; авт.-упоряд. В. М. Чисніков ; упоряд. Т. О. Проценко, С. Г. Лаптев. Державний науково-дослідний інститут МВС України. – К. : МП Леся, 2010. – 656 с.
16. Из инструкции по организации наружного (филерского) наблюдения // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.agentura.ru/library/narugka/>.
17. Колпакиди А., Север А. Спецслужбы Российской империи / Колпакиди А., Север А. – М. : Яуза Эксмо, 2010. – 768 с.
18. ДАРФ. – Ф. 58. – Оп. 5. – Сп. 4. – Арк. 74.
19. Курлов П. Г. Гибель императорской России / Курлов П. Г. – М. : Современник, 1991.
20. ДАРФ. – Ф. 58. – Оп. 5. – Сп. 4. – Арк. 294.